

ՀԱՂԲԱՏԻ ԴՊՐՈՑԻ ՄԻ ԳԼՈՒԽ ԳՈՐԾՈՑ

(ԳԵՏԱՇԵՆԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ)

(Շար. Սիսի 1935, էջ 124 էջ)

Ձոր տարի յետոյ՝ ՊԼՁ=1387 թուին գրուած է մի ուրիշ յիշատակարան նոյն Մովսէս քահանայի անուան հետ կապուած (16)։ Ովանէս և Թանգուզ ամուսինները որտի յօժարութեամբ իրենց Մարգարէ որդւոյն տալիս են ցմահ որդեգրութեան Մովսէս քահանային, որպէսզի նա երէց անել տայ, վկայութեամբ Աբուկանայ Ալփիկայ որդու և Լարեցի Մուստայ որդի Բեկիկի։ Նոյն յիշատակարանին կից գրուած է մի ուրիշը (17), որով Մայլիքայ որդի Սարխութան միաբանում է սուրբ աւետարանին եւ իւր էսան աղջկան տալիս նոյն Մովսէս քահանային։ Կենցաղական նշանակութիւն ունեցող յիշատակարաններ, հաւանաբէն մեռել է Մովսէս քահանայի Վարդան որդին և նա որդեգրել է յիշեալ աղային և աղջկան։

Թուականով վերջին յիշատակարանը ՋԽՁ=1497 թուին է (18), երբ պարոն Ուլուխաթունը յայտ հնացեալով աւետարանը նորոգել է տալիս, երբ Թավրէզ էր եկել Մատիանը։

Անթուական մի յիշատակարան ևս ունինք մենք Շահաւաւորիկի կողմից (19), որով յայտնում է, թէ միաբանել է «սբ. աւետարան Մեծ կողմանց աթոռոյս», եւ ժամանակով Մովսէս քահանայից շատ հոռու չպէտք է լինի։

Աւետարանը էջմիածին է բերուած Գանձակի Գեորգից գիւղից մեր ձեռքով և այժմ գտնուում է Ձեռագրատանը։

Ա.

Սահակ կրօնաւորի մեծ յիշատակարանից տեղեկանում ենք (1), որ Ձեռագիրը գրուած է «ի սբ. աւետարանի Հաղորտայ» Գձե-

ռամբ Յակովբայ», բայց գրիչն ինքն էլ ունի կարճ յիշատակութիւններ իւր մասին, ինչպէս Մարկոսի 173-րդ և Յովհաննու վերջում 347-րդ (յիշ. 4. 7)։ Յակովբի զբաղութեան առանձնայատկութիւններին մասին նշել ենք արդէն Ա. պրակի մէջ։

Գրութեան ժամանակն է «հարիւրից վեցից և նոյնքանեաց տասանց, իսկ նորոյ շրջանի միոյ հարիւրոյ քսան և ութ եակ թուով»։ առաջին թուականը Հայոց մեծ թուականն է, ներսէս Բ. ի օրով հաստատուած, իսկ երկրորդը Սարգաւազողի, երկուսն էլ համապատասխան միմեանց և հաւասար փրկչական 1211 թուականին։ Յիշատակարանը թուագրուած է նաև ըստ սովորութեան տեղական և աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող իշխանաւորների անունով՝ «յառաջնորդութեան տն. Յոհաննիսի սրբասիրի, ի Թագաւորութեան Հայոց արեւմտային կողման Լեւոնի քրիստոսաբեր թագաւորի»։ Ի սպարապետութեան Զաքարիայ շահընշահի. յորոց յաւուրս ժամանակաց յօլովս կատարեաց Աճ յաղթութիւն ի բազում տեղիս, զորմէ այլք պատմեցեն զայլ ինչ»։ Այստեղ յիշուած Հաղաթտի առաջնորդը Յովհաննիս սրբասիրը նոյնանուն առաջինն է, մեծ շինարարներէր մէկը, որի մասին քիչ յետոյ խօսք կը լինի։ Մէջ բերուած վկայութիւնից առանձին ուշագրութեան են արժանի զգորմէ այլք պատմեցեն զայլ ինչ» արտայայտութիւնը, որ ակնարկ է Զաքարեանց եղբայրների ընդդէմ Օրբէլիանների կատարած դերի և վրաց արքունիքի հետ մշակած յարաբերութեան, որով նրանք առաջնութեան պատուին հասան վերահայկական պետութեան մէջ. նրանց վարչագործը ըստ ամենայնի խրախուսել էր

ամենքի կողմից, որի մասին խուլ ակնարկներ կան և ուրիշ տեղ:

Նկարիչն է Մարգարէն, որի մասին յիշումն է ոչ միայն Սահակ կրօնաւաւորը իւր գլխաւոր յիշատակարանի մէջ, այլ և Մարգարէն ինքը (յիշ. 9 և 10), տնտեսներով իրեն գրիչ և նկարող. և յիշուել այդ փոքրիկ գրութիւնն էլ (15ա. խորանազարդի տակը, փոքր երկաթագրով) բաւական է տեսնելու, որ նա նոյնչափ շնորհալի գրիչ է, որչափ և տաղանդաւոր նկարիչ:

Ուղղողն է կամ սրբագրիչը Մխիթար Գոյարեցի, ձեռագրի մէջ Գոյարեցի (61ա. թիւ հորիզոնական գծով անուշադրութեամբ բաց թողնած). նա բնագրի մէջ կամ լուսանկարում աւելացնում է գրչի աչքից վրիպած բառերն ու երբեմն փոքրիկ նախագոտութիւնները: Գրչութեան կեղրոն եղած վանքերն առհասարակ ունէին այդպիսի սրբագրող վարդապետներ, հմուտ իւրեւ կամ վարդապետ-վարժապետները միաբանութեան մէջ. հէնց Հաղբատի վերաբերութեամբ առիթ կ'ունենանք քիչ յետոյ յիշելու Յովհաննէս Դ. Գոփեան առաջնորդը, «գիտնական» կոչուած ուրիշների կողմից և մեկնեան հանդիսացած մեր մատենագրութեան պատմութեան մէջ Վարդանի նկատմամբ: Գլխաւորի գպրողում գրուած ձեռագիրներից ոմանք սրբագրուած են գպրոցի տեսուչ և մեծ վարդապետ Եսայի Նչեցու կողմից: Այդպիսիներից մէկն էր, հաւանորէն, և Մխիթար Գոյարեցի, իւր աշակերտների կողմից վայելած յարգանքից դատելով, թէն առ այժմ նորա մասին աւելի մանրամասնութիւններ չգիտենք: Նորա 94ա. ներքեի լուսանկարի փոքրիկ նկատողութիւնից՝ «աստի յառաջ յառաջեալ զու չորիկ» ուղղուած վրչին, եւրեւմէն է, որ հայրական, մտերմական յարաբերութիւն ունէր զգլխ Յակովբը, որ մարմնով չոր կամ ցամաք, նուազ պիտի լինէր: «Յառաջնորդութեան տն. Յոհաննիս» յիշումն է մի ՎՄխիթար սպասաւոր սրբոցոս, որ Բեմի գլուխ կուռած խաչարձաններից մէկը կանգնում է ի բարեխոսութիւն իւր ծնողական և եղբորորդի Սարկաւաքին. (*) մի ուրիշ արձանագրութիւն

նից տեղեկանում ենք, որ 1255 թուին, տէր Համազասպի առաջնորդութեան ժամանակ՝ Մխիթար վարդապետ Գոյարեցու յիշատակին Յակոբ և Մարգարէ շինում են Ս. Սարգիս (*) կոչուած, բարձր պատուանդանի վերայ կանգնած խաչարձանը, վանքի պարսպից դուրս, դէպի արեւելք, աղբիւրի սրահի յիտեւը: Ենթադրաբար միայն կարող ենք առաջին խաչարձանի Մխիթարին նոյնացնել սրբագրող Մխիթարին, բայց կասկածից վեր է, որ Ս. Սարգիս խաչարձանի արձանագրութեան մէջ յիշուած ՎՄխիթար Գոյարեցին, Յակոբ և Մարգարէն նոյն են յիշատակարանի մէջ յիշուած նոյնանուն անձնաւորութիւնների հետ, այսինքն մեր աւետարանի սրբագրողի, գրչի և նկարչի: Այս հանգամանքը կարեւոր արժէք է ստանում մի այլ խնդրի վերջնական լուսարոնութեան համար. յիշատակարաններից պարզ էր, որ նկարիչը

2. «հաննիսի եւ Մխիթար սպասաւոր
3. որ սրբոյս կանգնեցի զխաչ
4. ի բարեխաւաւորութե. (!) ինձ եւ ձն
5. ողայ իմոց եւ եղ(բ)արդոս
6. իմս Սարկաւաքին ուրք երկ
7. իր պաշտնէք յաղաւթս յիշ
8. եղէք.

ՀԱՄ. ԵՐՁՆԳԵԱՆ. 69:

(*) Արձանագրութիւնը խաչարձանի յետեւում.

1. Ենորհին այ. եւ
2. Յակոբ և Մարգարէս յ
3. առաջնորդութե. տն. Հ
4. ամաղասպա կանգնե
5. ցաք զոր. Սարգիսս բարէ
6. խաւս մեղ եւ Մխիթար վր.
7. Գոյարեցոս եւ հար Բար
8. սղի եւ նշնեցեոց մեր
9. ոց ուրք երկրպագէք քս.
10. ընկալ սք. Նումիս զմե
11. զ յաղաւթս յիշեալ
12. իք ի տր. յիշողքս (!) աւեր
13. իքք ի տնէ. ի թլիւս ՁԴ.

Գիրքը գեղեցիկ և կանխաւոր խաչարձանը կանգնած մեծ պատուանդանի վերայ երեք քարից բաղկացած, ներքեւի հիմքու քարերի բարձրութիւնը 0.36 մետր, լայնքը 1.65 մետր, երրորդ քարի բարձր. 1.28 մետր, լայնքը 1.17 մետր, Բուն խաչարձանի բարձր. 2.47 մետր, լայնքը 0.91 մետր: Ուրեմն խաչարձանի բարձրութիւնն է, 5.11 մետր: Խաչը եղնաւոր է, արմատից քմաւանդի տեղիներ վեր բարձրացած. խաչի թիւերը եռաստիւրդով վերջացած, ձախտաւորաւ առանձին, զարդարուած նշնաւոր քմաղորդերով:

(*) Խաչի յետեւ.

1. Յառաջնորդութիւն. տն Յ

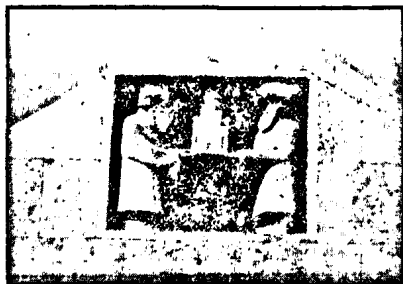
կամ ծաղկողը Մարգարէն, բայց անորոշ, թէ ո՞րտեղ էր ապրում և գործում, աւելի ճիշդ ո՞րտեղ է նկարագրողուած մեր աւետարանը, Հաղբատո՞ւմ, թէ Հոռոմոսում, ուր կազմուած է առաջին անգամ ձեռագիրը նոյն վանքի հայր Մըխրիթարի հրամանով, ուր և հաւանօրէն գրուած կարող է լինել յիշատակարանը: Արբաւամ կազմող և Մարգարէ նկարիչ միաթին են յիշատակուած այդտեղ. որից մակարեբել կարելի է, թէ երկուան ի Հոռոմոսումն են յիշատակարանի գրութեան ժամանակ և նոյն վանքի միաբան: Բայց վերեւ մէջ բերուած տուեալներով այլ ևս ոչ մի կասկածի տեղիք չէ մնում, թէ ոչ միայն ձեռագիրն և Հաղբատում գրուած, այլ և նկարուած է նոյն տեղում և նոյն ուխտի միաբանի կողմից, ուստի և իրուամբ ԺԳ. գարում արեւելեան Հայաստանի գրչութեան և մանրանկարչութեան արուեստների զլխաւոր կեդրոններից մէկը պիտի համարել այդ վանքը:

Հաղբատի և զրաւի Սանահին վանքերի հիմնարկութիւնը վերագրուած է Աշոտ ռղորմածի թագուհի Սոսրովանոյշին, հնազոյն աղբիւրն այդ ժառին Ասողիկն է(*), Հաղբատի առաջին վանահայր Սիմէոնին համարելով. Սամուէլ Անեցին աւելի որոշ է դնում հիմնարկութեան թուականը. «Ի ՆԺԺ թվին շինեցաւ Հաղբատ, և Սանահինն» Ժ. ամալ յառաջ քան զՀաղբատ շինեցաւ ի Սոսրովանոյշ թագուհոյն ի կրնովէ Աշոտոյ Շահնշահին(**): Վարդան 978 թուից առաջ է դնում նրանց ծագումը. «Սոսրովանոյշ շինէ զփառազարդ սուրբ ուխտն Սանահին և զՀաղբատ»(***)։ Սամուէլի թուականը պէտք է համարել հաստատ, որ համապատասխան է այն թուականին, որ տալիս է Սանահին Սիմէոն գրիչն ըստ Զաւարկանի(****)։ Վանքն սկզբում իբրեւ կրօնաւորանոց, հետզհետէ

դառնում է Արեւելեան Հայաստանի մտաւոր և հոգեւոր նշանաւորագոյն կեդրոններէից մէկը՝ նախ Կիւրիկեանների և ապա Զաքարեանների ծաղկեալ շրջանակ:

Ըստ արձանագրութիւնների ևս հաստատուած է Ասողիկ վկայութիւնը, թէ առաջին վանահայրը Սիմէոնն էր, որ ՆՅ = 991 թուի արձանագրութեամբ Տիրանուն երեցի հետ շինել է տաճարը Սմբատի և Գուրգէնի փրկութեան համար, որոնց բարձրաքանդակն էլ գտնուած է արեւելեան պատին (պսկ. 9)։ Նոյն Սիմէոնի յիշատակութիւնն ունինք ՆԺԳ = 1004 թուին եկեղեցու Ատոմ վերակացուի կանգնած խաչի արձանագրութեան մէջ, եւ վերջապէս Յաւաջաղէմ կոչուած աւերակ մատուոյի մի խաչքարի վերայ ՆԺԳ = 1005 թուին, կանգնած օյաւգնութիւն թագաւորիս մերոյ Դաւթի(**)։ Նորա յաջորդն էր Հայր Յովսէփ, հաստատուն կերպով յիշուած ՆԺԷ = 1008 թուին «Մասրոպի խաչքարի արձանագրութեան մէջ՝ «Ի թագաւորութեան Դաւթի եւ ի հայրութեան Յովսէփայ»(**)։

(պսկեւ 9)

Պողոտայ կոչուած միջանցքի մի կամարի վերայ (պսկ. 10) ՆԿԵ = 1016 թուին Մուկիշխան որդի Հոնովարի նորոգում է շարժից խախտուած կաթուղիկէն և նուէրներ տալիս, իսկ ՆԼԲ = 1023 թուին իւր որդու Հոնավար «Իշխանաց իշխան» յիշատակին

(*) Շահնազ, հրատ. ֆարիզ. 1859. 167:

(**) Հրատ. էջմ. եր. 100:

(***) Վարդան. Մոսկուա. 1861. 122:

(****) Զանապարհ. ի մեծն Հայաստան. Ա.

42. և Արբատ. 1901 թ. 272. յօդ. Ա. Մինասեանի:

(*) Այս և յետագայ արձանագրութիւնները ստուգել ենք և գրի առել անձամբ, տես և Զաւ. Ա. 79: Երգնկան. Հնախոս. Հաղբատայ. 17. 25. 68:

(**) Տես և Երգնկան. 24:

(պատկեր 10)

խաչ կանգնում: Ո՞ր տոմար էին այս իշխանները, չգիտենք, բայց այս ժամանակից Հաղբատում յիշատակներ ունին Պան-լաուսիք, ինչպէս և Սանահնում. «Ապղ-ղաբէր որդի Գրիգորս» ՆՀԹ = 1030 թուին տալիս է «զԱրծուէրոյնն ի Հաղբատ, գան-

ձագին արարեալ զանն Յովաննի (Յովհաննէս-Սմբատ) արեւշտութեան և ինձ մեղաց թողութն.»:

ԳԱՐԵԳՐՆ ՍՐԲԵՊՈ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

(Շարունակելի)

Վ Բ Ի Պ Ա Ն

Սոյն Թիւին էջ 195 Ա. սիւնակի (վերեմ) 11-րդ տողի «ամառիմ»-ը կարգալ «սմառիմ», եւ երկու տող վար «լայնագոյն»-ը՝ «լաւագոյն»: